

Türk Dünyası
modernleşmesi
III

TÜRK DÜNYASINDA

CEDİTÇİLİK

SEMPOZYUMU

Editörler

İbrahim Ankan
Marufjon Yuldashev
Yılmaz Özkaya
Berk Can Gümüş

İZMİR 2025

*Mahmud Hocâ Behkudî'nin
aşık hatırasına...*

Ege Üniversitesi Basımevi

ISBN: 978-625-00-3673-0

TÜRK DÜNYASI
MODERNLEŞMESİ III
TÜRK DÜNYASINDA CEDİTÇİLİK
SEMPOZYUMU

(06-08 EKİM 2025)
TAŞKENT

*Mahmud Hoca Behbudî'nin
aziz hatırasına...*

Editörler

İbrahim ARIKAN
Marufjon YULDASHEV
Yılmaz ÖZKAYA
Berk Can GÜMÜŞ

Ege Üniversitesi Basımevi

ISBN: 978-625-00-3673-0

KURULLAR

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

Doç. Dr. Yılmaz ÖZKAYA

Sempozyum Düzenleme Kurulu Özbekistan Tarafı Başkanı

Prof. Dr. Marufjon YULDASHEV

Sempozyum Düzenleme Kurulu Türkiye Tarafı Başkanı

Dr. İbrahim ARIKAN

ONUR KURULU

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU

Prof. Dr. Yavuz AKPINAR

Prof. Dr. Sema Barutçu ÖZÖNDER

Prof. Dr. İbrahim MARAŞ

Prof. Dr. İsmail TÜRKOĞLU

Doç. Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ

Doç. Dr. Nazım MURADOV

Prof. Dr. İsmail BOZ (REKTÖR)

Prof. Dr. Necdet BUDAK (REKTÖR)

Prof. Dr. Shakarboy JANIKULOV (REKTÖR)

Doç. Dr. Isobek DUSBAYEV (REKTÖR VEKİLİ)

Doç. Dr. Nodirjon YO'LDASHEV (TASISÇI)

Doç. Dr. Nargiza ALİYEVA (REKTÖR YARDIMCISI)

Doç. Dr. Umid ARTIKOV (REKTÖR YARDIMCISI)

Sempozyum Sekreteryası

Berk Can GÜMÜŞ (Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans öğrencisi)

Hassan JASHIDI (Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans öğrencisi)

Soner ÖZKAN (Ege Üniversitesi, Yüksek Lisans öğrencisi)

Munisa REFİKCANOVA (Özbekistan, Lisans Öğrencisi)

Kurullar isim sırasına göre alfabetik düzenlenmiştir.

TDM 2025 Düzenleme Kurulu (Yurt İçi)

Prof. Dr. Cemile Kınacı Baran (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Selami Fedakâr (Ege Üniversitesi)

Doç. Dr. Ali Ilgın (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Işıl İşıktaş Sava (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Koray Üstün (Hacettepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Murat Özşahin (Afyon Kocatepe Üniversitesi)

Doç. Dr. Orkun Kocabıyık (Akdeniz Üniversitesi)

Doç. Dr. Selçuk Türkyılmaz (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Doç. Dr. Sinan Güzel (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)

Doç. Dr. Ümit Akın (Bandırma Üniversitesi)
Doç. Dr. Veli Savaş Yelok (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Vildan Koçoğlu Gündoğdu (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Yılmaz Özkaya (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erdem Tazegül (Nevşehir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Filiz Ferhatoğlu (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Arıkan (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Yasin Kaya (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Aslan (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yakup Özkaya (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Uzm. Öğr. İbrahim Özkaya (MEB)
Uzm. Öğr. Soner Özkan (MEB)

TDM 2025 Düzenleme Kurulu (Yurt Dışı)

Prof. Dr. Azizağa Bayramoğlu Necefzade (Karabağ Üniversitesi, Azerbaycan)
Prof. Dr. Bekmurza Zuluev (Oş Devlet Pedagoji Üniversitesi Rektörü)
Prof. Dr. Elçin İbrahim (Karabağ Üniversitesi, Azerbaycan)
Prof. Dr. Gulfira Nigamatovna Gareeva (Başkurt Devlet Üniversitesi, Başkurdistan)
Prof. Dr. Layli Ükübayeva (Kırgızistan)
Prof. Dr. Marufjon Yuldashev (Taşkent İktisat ve Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan)
Prof. Dr. Salida Sharifova (Azerbaycan İlimler Akademisi, Azerbaycan)
Doç. Dr. Dilber Zeynelova (Khazar Üniversitesi, Azerbaycan)
Doç. Dr. Gulfiya Rasilevna Gainullina (Kazan Federal Üniversitesi, Tataristan)
Doç. Dr. Kishimjan Eshenkulova (Kırgız-Türk Manas Üniversitesi)
Doç. Dr. Sayyora Israilova (Taşkent İktisat ve Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan)
Doç. Dr. Nazım Muradov (Emekli Öğretim Üyesi, Kıbrıs)
Doç. Dr. Oybek Tokhirov (Taşkent İktisat ve Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan)
Doç. Dr. Paşajon Kenjayeva (Taşkent Devlet Şarkınsalık Üniversitesi, Özbekistan)
Doç. Dr. Shohqadam Haydarov (Taşkent İktisat ve Pedagoji Üniversitesi, Özbekistan)
Doç. Dr. Tahir Aşirov (Türkmenistan)
Dr. Akif Aşırılı (Türk Ocağı Başkanı, Azerbaycan)
Dr. Ainur Akhmetova (Kazakistan M.O. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü)
Dr. Zemine Ziyayeva (Karabağ Üniversitesi, Azerbaycan)

TDM 2025 Bilim Kurulu

Prof. Dr. Adalet Tahirzade (Avrasya Üniversitesi, Bakü)
Prof. Dr. Adeeb Khalid (Carleton College Orta Asya Araştırmaları Direktörü, Northfield, Minnesota)
Prof. Dr. Aydar Habutdinov (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Prof. Dr. Azad Ahunov (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Prof. Dr. Dihanbek Hamzabekuli (L.N. Gumilev Avrasya Millî Üniversitesi Rektör Yrd., Astana)
Prof. Dr. Dilara Usmanova (Kazan Federal Üniversitesi, Kazan)
Prof. Dr. Faiq Elekberli (Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakü)
Prof. Dr. Hamidulla Boltabayev (Özbekistan Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. Hisao Komatsu (Tokyo Yabancı Diller Üniversitesi Tokyo Gaikokugo Gakko, Tokyo)

Prof. Dr. İbrohim Yuldashev (Nizami adındaki Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi)
Prof. Dr. Ingeborg Baldauf (Berlin Humboldt Üniversitesi, Berlin)
Prof. Dr. İsmail Kerimov (Fevzi Yakubov Kırım Mühendislik Pedagoji Üniversitesi, Akmescit/Simferopol)
Prof. Dr. İsmail Türkoğlu (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul)
Prof. Dr. Kazbek Sultanov (Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi, Moskova)
Prof. Dr. Marufjon Yuldashev (Taşkent İktisadiyat ve Pedagoji Enstitüsü rektör yardımcısı)
Prof. Dr. Muhabbat Kurbanova (Özbekistan Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhayyo Hakimova (Ali Şir Nevai adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi)
Prof. Dr. Muratgeldi Söyegov (Türkmenistan Bilimler Akademisi, Aşkabat)
Prof. Dr. Nasimxan Rahmanov (Özbekistan Milli Üniversitesi)
Prof. Dr. Nesib Nesibli (Ankara Üniversitesi, Ankara)
Prof. Dr. Nıkpur Cabbarlı (Azerbaycan Bilimler Akademisi, Bakü)
Prof. Dr. Ra'no Sayfullayeva (Mirza Uluğbek Adındaki Özbekistan Millî Üniversitesi, Taşkent)
Prof. Dr. Refik Muhammedşin (Rusya İslam Enstitüsü, Kazan)
Prof. Dr. Saidakbar Agzamhojayev (Özbekistan Uluslararası)
Prof. Dr. Salavat İshakov (Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi, Moskova)
Prof. Dr. Salida Sharifova (Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Azerbaycan)
Prof. Dr. Shakarboy Janikulov (Taşkent İktisadiyat ve Pedagoji Enstitüsü rektörü)
Prof. Dr. Sulton Normamatov (Ali Şir Nevai adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı)
Prof. Dr. Timur Kocaoğlu (Michigan Üniversitesi, Ann Arbor)
Prof. Dr. Uluğ'bek Dolimov
(Alişir Nevayi Adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Taşkent)
Prof. Dr. Valentina Nesterova Asoçakova (N.F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi, Abakan)
Prof. Dr. Yavuz Akpınar (İzmir)
Prof. Dr. Zulkumor Xolmonova (Ali Şir Nevai adındaki Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi)
Doç. Dr. Aida Kubatova (Kırgızistan)
Doç. Dr. Azer Turan (Azerbaycan Gazetesi Editörü, Bakü)
Doç. Dr. Iso Dusbayev (Taşkent İktisadiyat ve Pedagoji Enstitüsü rektör vekili)
Doç. Dr. Marsil Farhşatov (Başkurdistan Bilimler Akademisi, Ufa)
Doç. Dr. Shuhrat Rizayev (Özbek-Sinema Devlet İşletmesi, Taşkent)
Doç. Dr. Sirociddin Ahmedov (Özbekistan Katagan Kurbanları Müzesi Müdürü, Taşkent)
Dr. Akif Aşırılı (Türk Ocağı Başkanı, Azerbaycan)

BUHARA VE SEMERKAND'DA YAŞANAN USÛL-İ CEDİT/USÛL-İ KADÎM TARTIŞMALARININ *SİRÂTIMÜSTAKÎM/SEBÎLÜRREŞÂD* ÖZELİNDE TÜRK BASININA YANSIMALARI

Yasemin MUMCU*

Giriş

II. Meşrutiyet'i takip eden günlerde özellikle İstanbul'da çok sayıda gazete ve dergi yayın hayatına başlamış, bunların sadece küçük bir kısmı uzun ömürlü olmuştur. 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908 tarihinde *Sırâtımüstakîm* adıyla çıkan ve 24 Şubat 1327/8 Mart 1912'de *Sebilürreşâd* adını alan dergi, uzun soluklu dergiler arasında önemli bir yer tutar. Rusya sınırları içinde yaşayan Türk/Müslümanlarla ilgili olarak, o günlerde çıkan Türkçü dergilerden daha çok sayıda haber, yazı, yorum yayımlayan bu dergide olayların yaşandığı yerden ve ilk ağızdan bilgi verilmesi, derginin önemini daha da arttırmaktadır. Ancak burada vurgulanması gereken önemli nokta, derginin Rusya Türklerine olan bu ilgisinin Türklüğe değil Pan-İslamizm düşüncesine hizmet amacıyla gösterilmiş olmasıdır. Dergide Rusya Türkleriyle ilgili olarak coğrafi, tarihi bilgilerin yanı sıra eğitim, din, iktisat, basın-yayın, dil ve edebiyat, sosyal ve siyasi hayat gibi pek çok konuda yazı yer almaktadır. Biz konumuzla bağlantılı olarak Rusya Türklerinde eğitimle ilgili yazılar arasında Buhara ve Semerkant'taki eğitim hayatıyla ilgili ne gibi gelişmeler/değişiklikler yaşandığına yoğunlaştık.

Buhara ve Semerkant'ın İlim Merkezi Oluşu

İsmail Gaspiralı (Gaspirinski) hiç kuşkusuz Rusya Türklerinde eğitim dendiğinde akla gelen ilk isimdir. Sadece mensubu olduğu Kırım Tatarları değil bütün İslam âlemi için hazırladığı usûl-i cedit programını gittiği her yerde tanıtmaya çalışmış, onun hazırladığı bu yeni usulü uygulayan uluslarda büyük ve hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Yukarıda adını zikrettiğimiz dergilerde usûl-i cedit programıyla ilgili çok sayıda yazı yer almasına rağmen burada sadece Buhara ve Semerkant'ta konuyla ilgili yaşananlar hakkında bilgi verilecektir. Bilindiği üzere Buhara ve Semerkant yüzyıllar boyunca İslam âleminin ilim menbaı olmuş, pek çok fikir ve ilim adamı yetiştirmiş merkezlerdir. Özellikle Buhara'nın bu vasfıyla ilgili olarak dergide tespit ettiğimiz ilk yazı, Akçuraoğlu Yusuf Bey'in İstanbul'da tahsilde bulunan Rusyalı İslam talebesi cemiyet-i muhteremesinin düzenlediği konferansta yaptığı konuşmanın metnidir.¹ Rusya'da yaşayan Türklerin medenî, fikrî ve siyasi hayatlarına dair bilgiler verdiği bu konuşmada Yusuf Bey, 1883'ten itibaren bu konuyu başlatmak gerektiğini belirtir çünkü bu tarihte *Tercüman* gazetesi yayın hayatına başlamıştır. Bu tarihte Rusya Türklerinin Buhara ve Meşhed'in tesirinde olduğunu belirten Yusuf Bey, bu iki merkezde beş, altı yüz senelik usulde eğitim veren meşhur darülfünunlar, medreseler bulunmasına rağmen bunların fikir değişmelerinden uzak olmaları sebebiyle dünyadaki gelişmelerden de haberdar olmadıklarını ve bu nedenle Rusya Türklerine

* Prof. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hanifyasemin.mumcu@ikc.edu.tr. ORCID 0000-0003-3612-3611

¹ Akçuraoğlu Yusuf Bey, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, "Rusya'da sakin Türklerin hayat-ı medeniye-fikriye ve siyasiyelerine dair", *Sırâtımüstakîm*, C.2, S. 39, s. 202-204.

buralardan akıtılan fikirlerin de eski fikirler olduğunu belirtir. Yusuf Bey'e göre bunun sonucunda da Rusya Türkleri iskolastik zinciriyle bağlanmış durumdaydı. İsmail Bey Gaspirinski *Tercüman* gazetesinin ilk nüshasından itibaren ıslahat için bir hatt-ı hareket çizdi. Bunun özeti şudur: Mekteplerin, medreselerin ıslahı; dilin birleştirilmesi; kadınların unutulmaması, özellikle talim ve terbiyelerine önem verilmesi; idare-i ruhaniyenin ıslah edilmesi; Rusçanın mükemmelen öğrenilmesi. Bu program ortaya konduğunda Tatarların terakkiperverleri hemen taraftar oldular ancak buna karşı olanlar da vardı ve böylece usûl-i cedid ve usûl-i kadim olmak üzere iki farklı görüş ortaya çıktı. 2. gruptakiler Buhara ve Meşhed'de öğrendiğimiz gibi hayatımıza devam edelim, görüşündeydiler. Görüşleri kısaca şöyleydi: Katiyen Avrupalılaşılmayalım; kadınların mektep ve medreselerde okumalarına ihtiyaç yoktur; Rusça tahsili gereksizdir. A. Yusuf Bey'e göre beş, altı sene içinde ceditçilerin kuvveti artmıştır. Bunda bazı isimler önderlik etmiştir. En önemlilerinden biri Buhara'da eğitim almış olan Şeyh Şehabeddin El-Mercani hazretleridir. Orada tahsil gördüğü için durumun farkındaydı. İstanbul'a ve Hicaz'a gitti, çeşitli tetkiklerde bulundu ve en nihayetinde mekteplerin terakki etmesi isteniyorsa Buhara yolunun kapatılıp öğrencilerin İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini savundu. "Efendiler! Daima fikrin tahsilinde mevkiin ehemmiyeti vardır. Buhara, Semerkant, geniş çöller ile Avrupa'dan ayrılmış olduğu için Avrupa terakkiyatından bi-haberdi, binaenaleyh Rusya Türkleri de Buhara'dan efkâr-ı cedide öğrenemezlerdi."² Birkaç sene sonra Buhara ve Meşhed'in ehemmiyeti azaldı, Kahire ve İstanbul ilim merkezi oldu. Bu arada kadimciler de boş durmayıp ceditçilerin bazı dinî meseleleri kendilerine göre tefsir ettiklerini söyleyerek bu hareketin meşruiyetini inkâra kalktılar.

İlim merkezi sadece Akçuraoğlu Yusuf Bey'in sözünü ettiği Buhara değildir. Fransa'nın eski maarif nazırlarından meşhur Drovi'nin tarihinde belirttiğine göre "Bütün Avrupa ahalisi zalâm-ı cehl içinde yuvarlanarak ziya-yı marifeti ancak iğne deliğinden görebilmekteyken bir de âfâk-ı İslamiyet'ten bir nur-ı mübîindir parladı, ilim, edep, felsefe, sanayi şuleleri gayet şaşadâr bir surette tecelli-sâz oldu. İşte o zaman Bağdat, Basra, Semerkant, Şam, Keyrevan, Gırnata, Kurtuba gibi memleketler muhit-i marifetin en büyük merkezleriydi. Ümem-i saireye maarif buralardan intişar" etmiştir.³ Bu cümlelerden anlaşıldığı gibi adı sayılan şehirler sadece Müslümanlar/Türkler tarafından değil Batılılar tarafından da önemsenmektedir.

Kazanlı Ayaz da Tatarlarda mektep ve medrese olmak üzere iki kısım eğitim kurumu olduğunu belirtirken medreselerde uygulanan programların, tertibatın Buhara'dan alındığını belirtir.⁴ Buhara'da uygulanan eğitim programlarının, diğer Rusya Türklerini de önemli ölçüde etkilediği Kazanlı Ayaz tarafından bir kez daha vurgulanmış olur.

Buhara ve Semerkant'ın İslam âlemi için ne kadar önemli olduğunu Sibiryalı Alimcan el-İdrisî de vurgulamıştır. El-İdrisî'ye göre Buhara halkı İslamiyet'in kabulünden itibaren yedi asır boyunca ulûm ve fûnûna çok büyük hizmetler etmiş, Muhammed bin İsmail, Ebu Nasr Farabi, Şeyh Reis, Ömer Neseî ve Ali Pezdevî gibi sadece İslamiyet'in değil tüm insanlığın iftiharî olan kişileri bu halk yetiştirmiştir. Hatta Arap lisanının kavaidine ve edebiyatına bile Araplardan daha fazla hizmet etmişler, Avrupa lisanlarına tercüme edilen içtimai ve ahlâkî felsefe eserlerinin önemli bir kısmı onların himmetleriyle vücuda gelmiştir. Tıp ve yıldız fenlerinde de asırlarındaki kavimlerden çok daha ileriye giden Buharalı âlimler, daha sonra mantık, kelam ve cedel fenleriyle sarf, nahv, meanî, beyan alanlarında da büyük hizmetler görmüşlerdir. İlk rasathane de meşhur Emir Timur'un hâfidi Mirza Uluğ Bey tarafından Semerkant şehrinde kurulmuştur.⁵

Buhara'nın parlak geçmişinden bahseden Nur-Alizade Gıyasettin Hüsnü de artık küçük ve Rusya'nın taht-ı himayesinde bir emaret olsa da geçmişte cihangirâne bir devlet olarak Asya'nın büyük kısmıyla Avrupa'nın bir kısmına bile hükmettiğini belirtir. Buhara, Timur gibi cihangirler, Uluğ Bey, Kuşçu gibi hikmetşinaslar, Farabi gibi filozoflar yetiştirdiği gibi *Sahih-i Buhari*'nin sahibi İsmail Buhari gibi

² A.g.m., s. 203.

³ Muhammed Ferid Vecdi (Çev. Mehmet Akif), 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, "Hadîka-yı fikriyye", *Sirâtmüstakîm*, C.2, S. 48, s. 352.

⁴ Kazanlı Ayaz, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909, "Âlem-i İslam: Rusya Müslümanları", *Sirâtmüstakîm*, C. 3, S. 53, s. 15.

⁵ Sibiryalı Alimcan el-İdrisî, 8 Teşrinievvel 1325/21 Ekim 1909, "Buhara'da tahsil", *Sirâtmüstakîm*, C. 3, S. 59, s. 111-112.

muhaddisler, sayısız ulema, fuzalâ, müçtehidin yetiştiği, eğitim aldığı bir yerdir.⁶ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü konuyla ilgili bir başka yazısında da Buhara'nın medar-ı iftihar olan medreselerinde vaktiyle ilahiyat, tıp, felsefe, riyaziyyat ve daha başka ilimler öğretildiği gibi kelim ilminde de ileri gidildiğini belirtir. Hatta bütün İslam âleminde ders kitabı olarak kabul edilen *Nesefti* [tefsiri] bile Buhara ürünüdür.⁷ Yazar, bir başka yazısında da Buhara'yı "İslamiyet'in ciğergâhı", Buhara ulemasını da "muhterem eslâf-ı teali-perverin ahfâdî" şeklinde niteler.⁸

Sadece İslam dünyasında değil Hindistan'dan Japonya'ya kadar pek çok ülkeyi dolaşan, o yerlerde yaşayan Müslüman veya gayri müslim halkların siyasi ve sosyal durumunu, gelenek göreneklerini yerinde inceleyen, Japonya'da İslamiyet'in yaygınlaşmasını ve hatta orada cami inşa edilmesini sağlayan büyük seyyah/düşünür Abdürreşid İbrahim de Buhara'nın eskiden beri bir ilim merkezi ve İslam âlimlerinin kaynağı olduğunu, bu özellikleri nedeniyle de kendisine Buhara-yı Şerif dendiğini belirtir. Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü'nün düşündüğü gibi Buhara'da son zamanlarda bu şerefet kalmasa da bu unvanın her zaman kalacağını belirten Abdürreşid İbrahim büyük tefsircilerin, büyük muhaddislerin hep bu ilim menbaında yetiştiğini vurgular.⁹

Usûl-i Kadîmin Zararları/Eksiklikleri

Usûl-i cedidin niçin gerekli olduğu, usûl-i kadîmin eksiklikleri ortaya konduğunda daha iyi anlaşılacaktır. Mektep ve medreselerin eski durumundan ayrıntılı bir şekilde bahseden Sibiryalı Alimcan el-İdrisî'nin belirttiğine göre Buhara Hanlığının hükümet merkezi olan Buhara beldesinde üç yüz iptidai mektep ve iki yüz büyük medrese mevcuttur. Tahsil derecesi iptidai, rüşti, idari ve ali olmak üzere dörde değil de iptidai ve ali olmak üzere ikiye ayrılmıştır, başka bir deyişle mektep ve medrese. Mekteplerde tahsil müddeti ortalama yedi senedir. Bir çocuğun bu yedi senede öğrenecekleri Farsça okuyup yazmak, dinî ilimler namına taharet, salat, zekât hakkında bilgi veren *Çehar Kitab* adlı Farsça bir risale ile aşk ve muhabbet bahislerinden bahseden *Divan-ı Hafız*'ı okumak. Bunun dışında hesap, coğrafya, hatta millî hislerini terbiye edecek şanlı tarihleri hiç okutulmaz, hatta bu ilimleri bilen hocaya bile nadiren tesadüf edilir. Böylece yedi seneyi tamamlayan çocuk medreseye gider, oradaki tahsil süresi on dokuz senedir. Medresede okunacak kitaplar ise şunlardır: "Birinci sene: Evvel-i ilm, Bedân, ikinci sene: Muazzî, Zincanî; üçüncü sene: Kafiye; dördüncü sene: Molla Cami'den Merfuât bahsi; beşinci sene: Mecrûrât; altıncı sene: Mansûbât; Yedinci sene: Mebniyyât; sekizinci sene: Evvelinden isim bahsi; dokuzuncu sene: Şemsiyyeden ilim bahsi; onuncu sene: Akaiden hamd bahsi; on birinci sene: Ve ba'de fa'lem cümlesi; on ikinci sene: Semvâ cümlesi; on üçüncü sene: Hakayiku'l- eşya-i sabite; on dördüncü sene: Tehzib'den tekrar hamd bahsi; on beşinci sene: ilmin tarif ve taksimi; on altıncı sene: Hikmetü'l-ayndan"el-Hikmetü İstikmâlü'n-nefs cümlesi; on sekizinci cümle: Molla Celal'den "Ya men veffeknâ" cümlesi", on dokuzuncu sene çeşitli hadis kitaplarının tefsiri."¹⁰ Bunların yanında yazar, hatırladığı kadarıyla Mevlevî Şerif, Mevlevî İsmetullah, Âhûn Şeyh, Abdülhakim, Kul Ahmet, Mevlevî Cemal, Han Molla, vb. gibi pek çok isim sayar. Bir senede tahsil sadece 6 aydır ve yazara göre yukarıda saydığı isimlerden altı ay boyunca sadece bir cümle okunur, kalan zaman da safsatlarla geçer. "İşte Buhara'da resmî surette ikmâl-i tahsil eden bir zatın müktesebât-ı ilmiyyesi daha doğrusu bu nam altında topladığı safsatlar, yukarıda arz ettiğim şeylerden ibarettir. Bunlarla din ve millete mi, fen ve sanata mı, vatan ve memlekete mi hizmet edebilecek?.." ¹¹ diyen yazara göre en teessüf edilecek şeylerden biri de bu dersleri okutan müderrislerin yıllık dört yüz kuruşla 60 bin kuruş arasında ücret almaları ve bu paranın da hayır işleri için kurulan vakıflar tarafından karşılanmasıdır.

⁶ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 21 Kanunısani 1325/3 Şubat 1910, "Buhara'da Sünniler, Şiiler", *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 74, s. 351-352.

⁷ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, "Buhara'ya Dair", *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 91, s. 228-230.

⁸ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 18 Teşrinisani 1326/1 Aralık 1910, "Buhara'da intibah", *Sırâtümüstakîm*, C. 5, S. 117, s. 210-211.

⁹ Abdürreşid İbrahim, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, "Âlem-i İslam: Ahvâl-i âlem-i İslam hakkında", *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 84, s. 104-109.

¹⁰ Sibiryalı Alimcan el-İdrisî, "Buhara'da Tahsil", s. 111-112.

¹¹ A.g.m., s. 112.

Eski usulle uzun yıllar süren eğitimin hiçbir işe yaramadığını düşünen başka bir isim Abdürreşid İbrahim'e göre de binlerce talebe yirmi, otuz sene eğitim gördükleri halde yine de hiçbir şeyden haberleri yoktur. "El-hamd" kelimesi için iki yıl eğitim görürler, bir kitabın mukaddimesini geçip maksada doğru ilerleyemezler. İlme hizmet etmek ümidiyle yirmi, otuz sene okumalarına rağmen diyanet-i İslamiye'den habersizdirler. Onların dinî hükümlerden ne kadar habersiz oldukları namaz veya oruç kazaya kalırsa kadının kaza etmesi gerektiği, erkeğin kaza etmesine gerek yoktur, diyecek kadar cahil olmalarından bellidir.¹²

Buhara emiri Abdülehad Han'ın Kafkasya'daki Jilznadovski kasabasında bazı kapıları altından bir saray yaptırıp kendisi Kırım'da oturduğu için büyük paralar harcanan bu sarayın boş durduğuna dair bir haber vardır. Bu haberle ilgili bir yorumda Buhara'nın içler acısı halinden bahsedilirken maarife değinilir: "Şimdiki halde memalik-i İslamiyenin en harap bir yeri varsa o da Buhara memleketidir. Ahali, miktarı yalnız zekâtçıların takdiri ile tayin olunan vergiden artık tahammül edemeyecek bir halde. Maarif, ancak nahiv, mantık, kelimelerine dair kitapların dibacelerini teşrih eden birtakım faydasız haşiyelerden ibaret olduğundan cehalet, vahşet, din namıyla taassub-ı Mecûsî son derece hüküm-fermâdır. Müftüler, böyle bir tahsil ile yetişen efendiler olduğundan 'Bâbü'l-fetva' bir fetva kapısı değil de sanki bir hurâfât ocağı. Bunların saadetini düşünecek hükümdarları, Cihangir-i A'zam Abdülehad Han hazretleri ise zavallı çırçıplak fukaranın alın terleri ile kazandıkları paraları milyonlarca sarf ederek ecnebi bir memlekette kapıları altın halkalardan mamul saraylar yaptırıyor." Yazı, "ibret almız" mealindeki ayete telmihle sona erer.¹³

Sırâtümüstakîm ve *Sebîlürreşâd* dergilerinde, Rusya'nın değişik bölgelerinde yaşayan Müslüman/Türklerle ilgili çok sayıda yazısı bulunan Troytskili Ahmet Tacettin konuyla ilgili uzun bir yazısında Rusya'nın genelinde usûl-i kadîm/usûl-i cedit tartışmaları yaşanırken Buhara'da tam bir sükûnetin hâkim olduğunu belirtir.¹⁴ Bir zamanların ilim merkezi olan Buhara'da herkes gaflet uykusuna dalmış rahat rahat uyumakta, ara sıra camilere giderek "Hazret-i Emir Cihangir şod" diyerek dua ederlerse Tanrı'nın kabul edeceğine inanmakta ve tembellik köşelerine çekilmektedirler. Medreselerde ise bir cümledeki fa harfinin olup olmaması gerektiği konusunda son derece hararetli münakaşalar yapılmaktadır. Bu tartışmalar bir sonuca varamadan eğitim yılı biter. "İstikbalin timsal-i mücessemi olarak nümâyân olan talebe böyle safsatalarla uğraştığı vakit bu taraftan istibdat da bit-tabii hükmünü kendi bildiği gibi icra ederek milleti istediği gibi vurmakta, evlad-ı Timur'dan olan bu kahramanları hor ve zelil bırakarak anen-fe-anen esaret tahtına almakta; ili taraftan da kırk elli sene mukaddem bütün Rusya İslamlarının mercii olan Buhara'nın idaresini meziyetleri ancak koskoca sarık altında sahte etvar takınan müdafaacı, maskara-baz zatlara terk etmekteydi. Vaktiyle bütün efkâr-ı İslam'ın mercii olarak ma'delet-i ilahiyyeyi olduğu gibi neşreden Buhara fetva-haneleri bugün birtakım erâzil-i eşhasın tasallutundan dolayı bir rüşvet-haneyeye ifrağ olunarak Buhara, zulüm, gadr ocağına çevrildi. Fukaraya zulüm artık burada âdet diye telakki olunmaya başladı."¹⁵

M. S. Buhari imzasıyla yayımlanan bir yazıda da eski usulde eğitim veren mekteplerin programında Kur'an-ı Kerim'den sonra meyhaneden, eğlenceden bahseden Hafız, Nevvabi, Fuzuli, Saykali, Bidil divanlarının okutulduğu, bunun sonucunda da ana kucağındaki çocuğun işret dersi almaya başladığı belirtilir.¹⁶ Hal böyleyken kadîmciler din hükümlerini az zaman zarfında talim ettirecek özelliklere sahip mekteplerin dini tahrif ettiği iddiasında bulunmaktadır. Zamanın bu cahillerinin Allah'tan da, Peygamber'den de korkmadıklarını ifade eden yazara göre onların yaptıkları "dine karşı bir isyan, bir tuğyân, bir bağı ü fesat"tır. Kadîmciler "Hamrı su gibi içerler... Adına da utanmadan, haya etmeden

¹² Abdürreşid İbrahim, "Âlem-i İslam: Ahvâl-i âlem-i İslam hakkında", s. 104-109.

¹³ İmzasız, 15 Teşrinievvel 1325/28 Ekim 1909, "Âlem-i İslam: Sırâtümüstakîm", *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 60, s. 127.

¹⁴ Troytskili Ahmet Tacettin, 12 Teşrinisani 1325/25 Kasım 1909, "Âlem-i İslam: Zavallı Buhara!..", *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 64, s. 187-190.

¹⁵ A.g.m., s. 188.

¹⁶ M. S. Buharî, 26 Teşrinisani 1325/9 Aralık 1909, "Buhara'da şeriat namına irtikap olunan cinayât", *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 66, s. 222-223.

‘müselles-i şer’î’ korlar... Ehl-i ribâ zaten bunlar için mübâh, daha da zikri mûcib-i hacâlet olacak envâ-i mesavî!’¹⁷

Bütün bu olumsuzluklarına rağmen Rusya Türklerinin eski usul medreselerin devam etmesini istemelerinin bir nedeni, çocuklarını Rus iptidai mekteplerine göndermeye razı olmamalarıdır. Çünkü bu mekteplerde Rus diniyle, Rus ruhunda iptidai bilgiler öğretilmektedir. Eski usul medreselerin iptidai kısımlarının tedrisatı pek berbat olmasına rağmen dinî ve millî hisleri muhafazaya hizmet ettikleri için buraları tercih etmektedirler. Örneğin Semerkant’ta geçen sene birkaç Rus mektebinden sadece 4 Müslüman çocuğu mezun olmuştur.¹⁸

Usûl-i Kadîm/Usûl-i Cedit Tartışmaları

Dünya tarihine bakıldığında her yeniliğin, her reformun büyük ve güçlü bir direnişle karşılaştığı görülecektir. Benzer bir durum özellikle Buhara’da eğitimin yenileştirilip yenileştirilmemesi tartışmalarında da kendini göstermiştir. Yukarıda da bahsedildiği üzere eski usulde eğitim vermekte olan medreseler artık eskisi gibi faydalı olamamakta, aksine bu eğitim kurumunda okuyan gençlerin aklını, fikrini körleştirmekte, ileri gitmesi gereken adımlar daha da gerilemektedir. Usûl-i cedit adına atılan her adım kadîmciler tarafından büyük bir direnişle karşılaşmaktadır. Troytskili Ahmet Tacettin’e göre Rusya Müslümanları arasındaki usûl-i cedit-usûl-i kadîm tartışmalarında hücum daima kadîmciler tarafından tekfir borusuyla başlar ancak ceditçiler onlara hiç ehemmiyet vermez. Kadîmciler bu ehemmiyetsizliğe daha fazla sinirlenerek ortalığı alt üst etmek isterler. Rusya genelinde böyle bir durum söz konusuysen Buhara’da ise tam bir sükûnet hâkimdir.¹⁹ Bir zamanların ilim menbaı olan, tüm İslam âlemini yetiştirdiği isimlerle, ortaya koyduğu eserlerle etkileyen Buhara ve Semerkant’taki medreselerin, mekteplerin mutlak surette ıslah edilmesi gerektiği halde neredeyse Rusya Türkleri içinde buna en fazla direnen yerler de bu şehirlerdir. Ahmet Kanlıdere’nin ifade ettiğine göre hemen her yerde cedit mektepleri açmayı başaran Gaspırsinski Buhara’da başarılı olamamıştır. 1908’de Buhara’ya gelen Gaspırsinski ulemanın ileri gelenlerine cedit mekteplerinin ne kadar gerekli olduğunu anlatmaya çalışmış, bir noktaya kadar başarılı olarak bir mektep açılmasını sağlamıştır. Ancak bir yıl geçmeden bu mektebin kapatıldığını öğrenen Gaspırsinski “Buhara’da bir bakkal dükkânı veya bir beççeler rakshanesi kurmayla çalışsam çoktan başarırdım” demiştir.²⁰

T. Ahmet Tacettin her ne kadar Buhara’nın derin bir gaflet uykusunda olduğunu söylese de bu durumun mutlaka bir şekilde değişeceğine de inanmaktadır. Yazara göre şimalden gelmekte olan sedalar, derin bir gaflet uykusunda olan Buharalıları ne gibi felaketlere maruz olduklarını anlamaya ve göstermeye sevk etmektedir. Buhara’da ahvalin değişmesi açısından Müfti Damolla İkrâm Efendi’nin çok önemli bir rolü ve etkisi olduğunu ifade eden yazara göre halk da selamet yolunun ne tarafta olduğunu onun irşadı sayesinde yavaş yavaş öğrenmektedir. Ancak bu, çok fazla yayılan ve desteklenen bir hareket olamamıştır. Çünkü Müfti’nin karşısında A’lem-i Buhara Ayaz Mahdum ile Buhara’nın en ileri gelen âlimlerinden biri sayılan Tur Medresesi Sancak Müftisi Abdürrezzak’ın muhalefeti çok güçlüdür. Müfti Damolla’nın tek destekçisi ise Danyal Hâce Efendi olmuştur. İki taraf arasındaki tartışmalar öyle bir noktaya gelir ki Ayaz Mahdum, eğer usûl-i cedit Buhara’da icra olunursa beyaz sakalını Damolla’nın kanıyla boyayacağına yemin eder. Buna karşılık Damolla da eğer usûl-i cedit Buhara’da uygulanmazsa müftülük mührünü Emir’e vererek Buhara’yı terk edeceğini söyler. T. Ahmet Tacettin’e göre Damolla’nın yeni usul hakkında çok fazla konuşmasına gerek yoktu çünkü yavaş yavaş herkes onun haklı olduğunu anlıyordu. Ancak Ayaz Mahdum kendini ve görüşünü haklı çıkarmak için çok garip açıklamalarda bulunuyordu. Usûl-i ceditin niçin haram olduğunu ise şöyle açıklıyordu: Okuma yazma öğrenmek, Kur’an okumak için gerekli olsa da aynı zamanda gazete okumayı da mümkün kılacaktır. Bu ise Hazret-i Emir’in gıybet edilmesini kolaylaştırıcaktır. Ayaz Mahdum’a göre “Ahalinin Kur’an’ı doğru okumaktan mahrum olması, Hazret-i Emir’i gıybet etmesine nispeten daha kârlı olacağından, elbette bu Kur’an okumaya alet olacak okuma ve yazma ilmini terk etmek makul bir

¹⁷ A.g.m., s. 222.

¹⁸ İmzasız, 19 Eylül 1326/6 Ekim 1910, “Şuûn: Türkistan”, *Sırâtülmüstakîm*, C.5, S. 110, s. 86.

¹⁹ Troytskili Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Zavallı Buhara”, s. 187-190.

²⁰ Ahmet Kanlıdere (2013), “Sırât-ı Müstakîm dergisinin Buhara uyanışı üzerindeki etkileri”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 558.

şeydir.”²¹ Yazara göre Mahdum’un yaptığı Emir Hazretlerine yaranmaktır. Aslında onun söyledikleri ancak cahillerin söyleyebileceği sözlerdir. Acı olan Buhara gibi vaktiyle ilim ve irfan menbaı olan bir yerin “a’lem”inin bu sözleri söylemiş olmasıdır. Ancak onun bu a’lemlik rütbesini bir iki dalkavukluk ve pederinin büyük bir zat olmasından yararlanarak hırsız gibi kapmış olduğu dikkate alınırsa sözlerinin ne kadar önemsiz olduğu da anlaşılacaktır. Yazının devamında Mahdum ile Abdülhamit ve İran Şahı Muhammed Ali arasında bir kıyaslama yapılarak Müslümanlar nazarında en alçak olarak kabul edilen bu iki şeririn bile, ahali bizim gıybetimizde bulunmamak için Kur’an da okumasınlar, diyecek kadar kötülük etmedikleri belirtilir. *Yılduz* gazetesindeki bir haberde Buhara’da ahaliyi yoldan çıkarana A’lem-i Buhara ile Bedreddin isminde bir Tatar müderrisi olduğu yazılmış. Ahmet Tacettin bu ismi Fahreddin olarak düzeltiyor. Fahrettin’in A’lem’e yanaşarak onun teveccühünü kazanma sebebi de karıştığı bir komplo başarısız olduğu için rütbesinin yükselmesi ihtimalinin ortadan kalkmasıdır. Fahrettin’in insan mı şeytan mı olduğunun anlaşılmadığını belirten Ahmet Tacettin’e göre Buhara’da nerede bir fitne, nerede bir aşırma olsa mutlaka onun parmağı vardır. Ceditçilerin Emir’e suikast düzenleyeceği yalanını söyleyerek de Emir’in teveccühünü kazanmaya çalışmaktadır. Yazara göre onun taraftar olması, kadımcilerin taraftarları hakkında güzel bir fikir verir.

Buhara’nın kaderini elinde tutan çok fazla cahilin olduğu, bunların ulema unvanını taşıdığı, iblisin bile haya ettiği kötülükleri kendi menfaatine olduğu sürece mübah gördükleri, memleketin menfaatine hizmet edecek ve şeriata de uygun olduğu halde kendi çıkarlarına uymayacak bir şey gördüklerinde bunu ehl-i küfre benzemek olarak nitelendirdikleri belirtilen M. S. Buhari imzalı yazıda üzerinde asıl durulacak konu usûl-i cedit mektepleridir.²² Yazarın belirttiğine göre hamiyet sahibi kişiler tarafından açılan bir iki usûl-i cedit mektepte eğitim gören öğrencilerin başarısı Ramazan’dan önce yapılan imtihanda görülmüştür. Ancak bu mektepler A’lem Gıyaseddin Efendi tarafından kapatılmış, yenilik taraftarı olan Müfti Hacı İkrâm Efendi ise yalnız kalmıştır. Mekteplerin kapatılma gerekçeleri arasında İslam Halifesini hal edenlerin bu tür mekteplerde okuması, (yukarıda bahsedilen imtihanda) beş yaşındaki çocukların ulemanın bile anlayamadığı konulardan bahsetmesi, dolayısıyla geleceğin ve emir hazretlerinin mevkiinin tehlikede olması sayılabilir. Bunları söyleyenler de ulema unvanını taşıyan kişilerdir. Yazar, yeni mekteplerin tedrisatında şeriata aykırı bir şey olmadığını, ilm-i hal, Kur’an-ı Kerim, tecvid, hüsn-i hat, sarf ve nahv, Farsça ve Çağatayca kıraat okutulduğunu söyler. Mekteb-i kadî programında ise Kur’an-ı Kerim’den sonra meyhaneden, eğlenceden bahseden divanlar Hafız, Nevvabi, Fuzuli, Saykali, Bidil okutulmaktadır. Hal böyleyken kadımciler din hükümlerini az zaman zarfında talim ettirecek özelliklere sahip mekteplerin dini tahrif ettiği iddiasında bulunurlar. Zamanın bu cahillerinin Allah’tan da, Peygamber’den de korkmadıklarını ifade eden yazara göre onların yaptıkları “dine karşı bir isyan, bir tuğyân, bir bağy ü fesat”tır. Kadımciler “Hamrı su gibi içerler... Adına da utanmadan, haya etmeden ‘müselles-i şer’î’ korlar... Ehl-i ribâ zaten bunlar için mübah, daha da zikri mûcib-i hacâlet olacak envâ-i mesavî!”²³

Usûl- cedit- usûl-i kadîm tartışmalarının ne şekilde devam ettiğine ilişkin bir yazı da ** imzasıyla dergide yer almıştır.²⁴ Yazıda belirtildiğine göre Müfti İkrâm Hazretlerinin bütün gayret ve çalışmalarına rağmen mekteb-i cedit geçici olarak kapatılmıştır. Bu arada Buhara’daki Tatarların kendilerine mahsus usûl-i savtiyye mektepleri de kapatılmış ancak muteber tüccarlardan Nizamettin Efendi Sabitof’un himmeti ve gayreti sonucu tekrar açılmıştır. Mutaassıplar fırkasının reislerinden Müfti Muhammed Râzık ile A’lem Gıyaseddin işbirliği yaparak Müfti Damolla İkrâm hazretleri aleyhinde birtakım uydurma bilgilerle dolu şikâyetname ile azledilmesini istemelerine rağmen Emir Hazretleri’nden bir cevap alamamışlardır. Bu sıralarda İstanbul’dan Kuş Beyi ile Pervaneci cenaplarına birer mektup gelmiş, Pervaneci kendine gelen mektubu Emir Hazretlerine de göstermiştir. İçeriği konusunda bir bilgi verilmese de Kadı Kelân cenapları A’lem Gıyas Mahdum ile Müfti Muhammed Râzık’ı davet ederek, onların sözüne uyarak yeni usuldeki mektepleri kapattıklarını ancak bu hareket dolayısıyla tüm Müslümanlar tarafından cahil olarak görüldüklerini söyler ve onlardan yeni mektep için

²¹ T. Ahmet Tacettin, “Âlem-i İslam: Zavallı Buhara!..”, s. 189.

²² M. S. Buharî, “Buhara’da şeriat namına irtikâb olunan cinayât”, s. 222-223.

²³ A.g.m., s. 222.

²⁴ **, 17 Kanunievvel 1325/30 Aralık 1909, “Buhara’dan mektup”, *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 69, s. 266-267.

izin vermelerini ister. Ancak ikisi de yaşadıkları sürece buna izin vermeyeceklerini bildirirler. Çünkü bir kere harama fetva verdikten sonra sözlerinden dönmenin şanlarına yakışmayacağına inanırlar.

Usûl-i ceditçilerle usûl-i kadîmcilerin anlaşmaya varması Buhara’da Muharrem’in 11. Günü başlayıp 4 gün süren kanlı Sünnî-Şîî çatışmalarından bir iki gün önce gerçekleşir. *Sırâtümüstakîm* dergisinde yer alan imzasız bir yazıda belirtildiğine göre Muharrem törenleri sırasında izleyiciler arasında bulunan bir medrese öğrencisi kendini tutamayarak güler.²⁵ Şiiler bunu kendilerine yapılmış bir hakaret olarak kabul eder ve böylece dört gün sürecek kanlı olaylar başlamış olur. Silahlı Şiirlerin karşısında ellerinde kürekle, sopayla Sünnî medrese talebeleri vardır ve çatışmalar sonucunda çok sayıda medrese öğrencisi katledilmiş, Şiirlerden de hayatını kaybedenler olmuştur. Yazar tarafından uzun uzadıya bu kanlı olaylar anlatılır ve yazının sonlarında da kadîm taraftarı Müfti Mehmet Râzık hazretleriyle ceditçi Müfti İkrâm cenaplarının bu olaylardan bir iki gün önce barıştuklarından ve aralarındaki ihtilafı bitirdiklerinden bahsedilir. Yazı, şu cümlelerle son bulur: “Bundan sonra el ele vererek ta’im-i maarif ve ıslah-ı mekâtîp ve medâris için çalışacakları der-kârdır. Binaenaleyh böyle elim ve can-hıraş hadiselerin vukuuna imkân kalmayacağı hususatında bu ittifak ve itilaf bir beraat-i istihsal addolunabilir. Muvaffakiyetlerini Cenab-ı Hak’tan tazarru ederiz. Zira bu ve emsali mülk ü milleti tahribe bâis olan ahvâl-i müessifenin yegane sebebi cehaletle ahlâksızlıktır. Asıl illet bunlardır. Tedaviye buradan başlamak iktiza eder. Cehl ne nispette zâil olursa âlem-i İslam o derecelerde müterakki olur. Maarif, maarif, daima maarif!..”²⁶ Ancak *Sırâtümüstakîm*’de ** imzasıyla yayımlanan bir yazıda Buhara’daki kanlı çatışmaların başlamasından bir iki gün önce A’lem Gıyasettin’in Damolla ile barıştığı ifade edilmesine rağmen bu barışmanın sadece A’lem’in çıkarları için yapıldığı belirtilir.²⁷ Çünkü ceditçiler aleyhine görünmenin kendisine zarar vereceğine inanmıştır. Yazıda belirtildiğine göre o, kendi çıkarları için şeriatın emriyle bir veziri azlettirir, yine kendi uydurduğu şeriatın emriyle onu eski makamına yerleştirmeye çalışır.

Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü de usûl-i cedidin niçin gerekli olduğunu anlattığı uzun bir yazıda Sünnîlerle Şiiler arasındaki çatışmalardan bahseder.²⁸ Şiilerin Buhara yönetiminde nasıl söz sahibi oldukları konusunda tarihî süreci anlattıktan sonra sözü Buhara medreselerine getiren yazar, bir zamanlar hemen her ilimde çok ileri gidilmişken vaktiyle ellerinde bazı bulunan Şiilere niçin Sünnîliğin telkin edilmediğini sorgular. Yazara göre bugüne kadar Rusya İslamlarını manevî yönden terbiye edenler, İncil ve misyoner cemiyetlerinin çalışmalarını engellemeyi başaranlar Buhara’dan çıktığı halde kendi ellerindeki bir avuç ahaliyi tefrika belasından uzak tutamamışlardır. Buharalıların geçmişte yaşanan hatalardan artık ders çıkarması gerektiğini belirten Gıyasettin Hüsnü bunun için bir an önce tedrisatın ıslah edilmesini; iptidai, rüşti, idadi mekteplerin çoğaltılmasını tek çözüm olarak görür. “Son derecelerde vacibü’l-ıslah olan medreselerin bir an evvel ıslahına himmet ve tedrisata da kadîm, cedit gibi tefrikelere mahal bırakılmaksızın sarf-ı mâ-hasal-ı kadderettir. Terakkiyât-ı milliyenin hakiki esaslarını bir gün evvel vaz’ ve istikbal-i milleti muhafaza ile beraber menbit-i memleketin bütün servet ü rahatını sahiplerine hasr ile ecânibin uzanan eyâdî-i cevr ü i’tisâfını durdurmaaktır.”²⁹ Kurtuluş ancak usûl-i cedittedir. Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü bu konuyla bağlantılı olarak kaleme aldığı bir başka yazıda da dünyanın değişik bölgelerinde yaşayan Müslümanların birbirlerinden nefret ettiğinden, İttihâd-ı İslam olması gerekirken tefrikanın hüküm sürdüğünden bahsettikten sonra Faslıların durumuyla Buhara arasında bir benzerlik kurar.³⁰ Yazara göre Buharalılar usûl-i cedit- usûl-i kadîm için tartışırken, mezhep kavgaları yaparken bu işten yararlanan sadece, dikkatlerini bu çatışmalar sonucunda Buhara’ya yönelten Ruslar olmuştur.

Usûl-i kadîmcilerin başında A’lem Gıyasettin gibi şeriatın hükümlerini bile kendi çıkarlarına göre değiştirmekten çekinmeyen biri olmasına rağmen kadîmciler özellikle cahil halk üzerinde yine de etkili olabilmıştır. Tartışmalara kocakarılar bile dahil olmuş ve onlar usûl-i cedit mekteplere çocukların zorla

²⁵ İmzasız, 4 Şubat 1325/17 Şubat 1910, “Buhara vaka-i elimesi”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 76, s. 382-384.

²⁶ A.g.m., s. 384.

²⁷ **, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, “Buhara Ahvali”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 101, s. 391.

²⁸ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, “Buhara’ya Dair”, s. 228-230.

²⁹ A.g.m., s. 230.

³⁰ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 27 Mayıs 1326/9 Haziran 1910, “İttihâd-ı İslam ne vakit olacak?”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 92, s. 248-250.

evlerinden alınarak götürüleceği söylentilerini yaymışlardır. Bunun Müslümanlar tarafından bir kıyamet alameti olarak algılandığı günlerde Rus hükümetinin gündeme getirdiği talim-i umumi meselesinden³¹ yararlanması gereken İslamlar olduğu halde gerek matbuat gerekse ulema uykuda olduğu için bu fırsat da elden kaçmıştır.³²

Konuyla bağlantılı detaylı yazılar kaleme alan Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü kanlı çatışmalar sonrasında yayımladığı bir yazısında ise Buhara'dan gelen mektuplardan bahseder. Bu mektuplarda belirtildiğine göre Buhara'da son zamanlarda maarif alanında büyük bir uyanış yaşanmakta, yeni usulde mektepler açılıp dışarıdan muallimler getirtilerek maarife destek sağlanmaktadır. Bunun sonucunda da mektep ve talim aleyhine şiddetli karşı çıkış artık büyük oranda yok edilmiştir.³³ Yazarın bildirdiğine göre geçen sene iptidai talim ve mektep aleyhine fetva veren ulema-yı kirâm yüzünden mektepler kapatılmış, mektep ve talim taraftarlarının küfürlerine hükmolunmuş, bir kısmı da memlekette uzaklaştırılmıştı. Mektep ve talim aleyhinde verilen fetvalar İlahi ve Peygamberî kanunlara da aykırıydı. Yaptıkları, dine aykırı olmasına rağmen yine de kendilerini dinin hâmisî olarak gösterdiler. Muhterem Buhara uleması da işin farkına vardı, hakikati anlamaya başladı. “Böyle bütün safahât-ı hayatiyelerini âmâl-i harîsâne uğrunda geçiren erbâb-ı fesadın saha-i faaliyetten mecburen çekilmekte buldukları Buhara'ca büyük bir intibah sayılır. Demek Buhara'da ‘insan-ı hakiki’ tefrik ve temiz olunmaya başlamıştır.”³⁴ Ulemanın hakikati geç görmesi nedeniyle İslamiyet'in ciğergâhına büyük bir darbe vuruldu. Âlem-i İslam, bugünkü Buhara ulemasının “o muhterem eslâf-ı teali-perverin ahfâdî olduğuna şüphe etti.”³⁵ Çünkü geçen seneki davranışları, önceki nesillerin ahfadına yakışacak surette değildi. Geçen senenin büyük hatası, ulema için büyük bir intibah ve ibret oldu. Buhara uleması bütün hareketlerinin üç yüz milyon İslam tarafından teftiş edildiğini unutmasınlar. İcraatları sadece Buhara'yı etkilemiyor, âlem-i İslam'da inceden inceye tahlil ediliyor, teftişten geçtikten sonra İslami lisan ve vicdanda muhakeme olunuyor. Bu durum sadece Buhara için geçerli değildir. Garptan şarka doğru bütün İslam memleketlerinde bu uygulanır. Gıyasettin Hüsnü bu cümleleriyle geçmişte olduğu gibi bundan sonra da Buhara'nın İslam dünyası için öneminin devam edeceği inancında olduğunu vurgulamıştır.

Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü'nün bir başka yazısından da anlaşıldığı kadarıyla usûl-i kadîmciler, eğitimin yenileştirilmemesi için ellerinden geleni yapmaya devam etmektedirler.³⁶ Yazarın belirttiğine göre Buhara'da usûl-i savtiye mektebinin kapatılmasının yanlışlığı ulema tarafından anlaşılmış ve yeniden açılması için çalışmalar başlamıştı. Ancak İslamiyet'in ne olduğundan bile haberi olmayan Mir Pâyân Nizameddin kendisine dinin hâmisî süsü vererek mektebin kapatılması için teşebbüste bulunup mektebin muhterem muallimi Mükemmeledin Efendi'ye bir adamını göndererek eğer mektebe bir daha ayak basacak olursa beynini patlattıracağını, evini yağmalatacağını söyleyerek tehdit etmiştir. Bazı kadıları ve Damolla Dost denilen bir ahmağı da kendisine taraftar ederek mektebin kapanmasını sağlamıştır. Yazarı en çok şaşırtan şeriatla idare edilen Buhara'da memleketin icraatına dinden, şeriatın, İslamiyet'ten haberi olmayan birtakım cahil adamların bu şekilde müdahale edebilmesidir. Buhara'nın bu kadar perişan halde olması bütün âlem-i İslam için teessüf edilecek bir haldir. “Ey Buhara'daki din kardeşler! Bugün yirminci asr-ı medeniyette beşeriyetin bu kadar terakkiyatı karşısında

³¹ Buhara ve Semerkant'ta ulema gaflet uykusunda bulunmasına rağmen Rusya'da iptidai mektepler hakkında hazırlanan layihanın bazı maddeleri Duma'daki Müslüman mebuslar tarafından incelenerek bazı düzeltmeler yapılması istenmiştir. İstenen değişiklikler iptidai mekteplerin ancak 3. sınıftan itibaren Rus olmayan talebelerin Rusça ders görmesi, din eğitimi için sadece Hıristiyanlara değil Müslüman talebeye de hükümet desteği sağlanması ve Müslüman talebelerin kendi lisanlarıyla eğitim görmeleri şeklindedir. Rus hükümeti Müslüman mebusların istediği tüm değişiklikleri reddetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İmzasız, 24 Kanunievvel 1325/6 Ocak 1910, “Elvâh-ı intibah: Rusya'da mekâtib-i iptidaiyyede lisan-ı umumi”, *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 70, s. 284.

³² T. Ahmet Taceddin, 19 Teşrinisani 1325/2 Aralık 1909, “Âlem-i İslam: Rus Maarif Nezaretinin beyanâtı münasebetiyle Talim-i umumiye dair”, *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 65. S. 205-207.

³³ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, “Buhara'da intibah”, s. 210-211.

³⁴ A.g.m., s. 210.

³⁵ A.g.m., s. 211.

³⁶ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 23 Kanunievvel 1326/7 Ocak 1911, “Buhara'da tekrar mektep kavgası”, *Sırâtülmüstakîm*, C. 5, S. 122, s. 297-299.

bizim mekteb-i iptidaiye kavgasıyla yuvarlanmamız ayıptır, İslamiyet'e şeyndir."³⁷ diyen G. Hüsnü Buhara böyle devam ederse dünya haritasından namının ve nişanının silineceği görüşündedir. Yazar, "Ey dindaşlar! Ecdâd-ı izâmınızı, Buhara'nın şeref-i kadîmini, o mevki-i ilmîsini düşününüz. Bugünkü taassup ve cehaletiniz ile nasıl o mübarek ecdadın ahfâdı olmak iddiasında bulunacaksınız. Nasıl bu nizâ ve cidal-i hamâkatkârâne ile o Buhara'nın mevki-i ilmîsini muhafaza edeceksiniz?"³⁸ sorusunu yöneltir. Yazara göre bir taraftan esir oluyoruz, mülk, vatan, hepsi gidiyor; bizse bütün âlemin alaylı bakışları altında bu tartışmalarla uğraşıyoruz. Gıyasettin Hüsnü'ye göre yeni mektep ümmetin kolaylıkla okumasını, maarifin ve İslamiyet'in terakkisini sağlayacaktır.

Buhara'nın içinde bulunduğu durumun ecdadına hiç de yakışmadığını söyleyerek başladığı bir başka yazısında Gıyasettin Hüsnü, Buharalıların birbirleriyle kavga ederken, biri diğerinden intikam almaya çalışırken İslamiyet'i, medeniyeti, ulûm ve fûnûnu, hasılı bütün insanî faziletleri unuttuklarını, derin bir gaflet uykusu içinde kendilerini hala medeniyet âleminin tek ismi zannettiklerini belirtir.³⁹ Yazara göre Buharalıları bir gün kendi perişan hallerini fark ederek pişman olacaklardır ancak iş işten geçmiş, vatani ve istikbali de mahvetmiş olacaklardır. Buhara'nın bugünkü hali nasıl bir asır evvelki ecdadın istikbali düşünmemesinin bir sonucuysa yarınki Buhara'nın evlatlarını da aynı son beklemektedir. Bugün yaşanan bütün musibetler, elemeler eslafın istikbali düşünmemesinin sonucudur.

Buharalıları gaflet uykusundan uyandıran kişinin Emir Âlim Han olduğunu belirttiği bir yazısında da Gıyasettin Hüsnü, onun emirliği sayesinde Buharalıların ileriye, gelişmeye dönük adımlarının bundan sonra tuzaklara uğramayacağı ümidinde olduğunu söyler.⁴⁰ Yazarın Emir'den bir ricası vardır: "... milletin seviye-i irfanını teali ettirecek olan mekâtib ve matbuatın küşâd ve teksirine ferâmîn-i hümayunlarının diriğ buyurulmamasını âlem-i İslam namına rica ediyoruz."⁴¹ Yazının sonlarına doğru Gıyasettin Hüsnü, Buhara'da bulunan saraylardan birinin muntazam bir mektep haline getirilerek leyli olacağını ve fakir çocukların burada bütün masrafları hükümet tarafından karşılanmak üzere eğitim göreceğini belirtir. Yazar açısından bu icraat, Emir'in ne kadar terakkiperver, münevver ve mütefekkir bir İslam amiri olduğunu göstermektedir.

Durumun ne kadar vahim olduğunu ve bir an evvel ıslaha gerek duyulduğunu fark eden isimlerden biri olan Sibiryalı Alimcan el-İdrisi'ye göre Buhara'daki din kardeşlerimizin durumuna üzülmemek elde değildir ancak üzülme yerine bunun bir çaresine bakılmalı, uzakta ve yakındaki bütün din adamları bu fenalığın ortadan kalkmasına çalışmalıdır. Yazara göre çare ise şudur: "Türkiye ulema ve fuzulasının himmet ve gayretleriyle Buhara efâzılından Müfti Muhammed Râzık, Müfti İkrâm ve Müfti Dost Muhammed gibi zevat-ı muhteremenin çeşm-i ibret-bînlerini biraz küşâd edip usûl-i talim ve tedrisi ıslah etmek kâr-ı hayrına sarf-ı himmet ve gayret eylemeleri sayesinde az bir zaman içinde husûl-pezîr olacak bir şeydir."⁴²

Usûl-i cedit- usûl-i kadîm tartışmaları sonucunda sadece mektepler değil medreselerdeki eğitim de değişmeye, yenileşmeye başlamıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri Buhara Emiri Seyyid Mir Âlim Cantura hazretlerinin bütün Buhara müftülerine gönderdiği fermanıdır. Fermana binlerce talebenin tahsil gördüğü ancak aralarında ancak beş tanesinin hakkıyla âlim olabildiği, bunun en büyük sebebinin de derslerde okutulan lüzumsuz haşiyeler olduğu belirtilmiş, bugünden itibaren bunların okutulmayacağı, hadis ve tefsir derslerinin de resmî ders olarak okutulacağı belirtilmiştir. Uzun zamandır medreselerin ıslahını arzulayan talebe bu fermanı çok memnun olmuştur. Medreselerde artık lüzumsuz kitap ve haşiyeler okutulmayacak, yalnız fıkıh ve usulden dersler verilecektir.⁴³ Buhara Emiri'nin bu fermanına rağmen istenen ve beklenen gelişmeye ulaşamadığı ise bir başka haberden

³⁷ A.g.m., s. 299.

³⁸ A.g.y.,

³⁹ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 13 Kanunısanı 1326/26 Ocak 1911, "Buhara ahvâline dair", *Sirâtmüstakîm*, C. 5, S. 125, s. 346-347.

⁴⁰ Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 20 Kanunısanı 1326/2 Şubat 1911, "Âlem-i İslam'ın karn-ı mesudu Buharîlerin devr-i cedidi", *Sirâtmüstakîm*, C. 5, S. 126, s. 363-364.

⁴¹ A.g.m., s. 364.

⁴² Sibiryalı Alimcan el-İdrisi, "Buhara'da tahsil", s. 112.

⁴³ İmzasız, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, "Şuûn: Buhara- Medreselerin ıslahı hakkında Emir'in fermanı", *Sirâtmüstakîm*, C. 6, S. 131, s. 16.

anlaşılmaktadır. *Tercüman* gazetesinde yer alan bu haberde Buhara medreselerindeki talebenin, Buhara Başvekâleti'ne müracaat ederek medreselerdeki eğitimin iyi olmadığı, okutulan kitapların öğrencilerin ilerlemesine imkân sağlayamadığı ve bütün bu olumsuzlukların giderilmesi için usûl-i tedaris ve talimin ıslahı konusunda emirliğin himmetini rica ettikleri bildirilmektedir.⁴⁴

Buhara'daki eğitim kurumlarıyla ilgili bir başka haberde ise hamiyetli bir zengin'in medrese inşası için yüklü bir bağışta bulunmasına teşekkür edildiği ancak Buhara'da zaten çok sayıda medrese varken bir yenisine ihtiyaç duyulmadığı, onun yerine ihtiyaç duyulan usûl-i cedit tarzında iptidai bir mektebin açılmasının daha doğru olacağı ifade edilmektedir.⁴⁵

Sonuç

20. yy. başlarında Rusya sınırları içinde yaşayan Türkler hakkında en ayrıntılı haberleri, bilgileri alabildiğimiz yayın organlarının başında gelen *Sırâtülmüstakîm* ve *Sebîlürreşâd*'da Rusya Türklerinde eğitim hayatı önemli bir yer tutmaktadır. Eğitim hayatının yanı sıra Rus hakimiyeti altında yaşamak zorunda kalan Rusya Türklerinin tarihi-coğrafi konumu, din hayatı, sosyal ve siyasal durum gibi pek çok konuda aydınlatıcı bilginin yer aldığı bu dergilerde, yaşananlara yakından şahit olmuş veya bir şekilde olaylarla ilgilenen kişilerin kaleminden çıkan yazılar sayesinde güvenilir diyebileceğimiz bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Dikkatimizi daha çok Rusya Türklerinden Buhara ve Semerkant'taki eğitim hayatına yoğunlaştırdığımız haberlerde tespit ettiğimiz en önemli noktaların başında, bu iki merkezin eski tarihlerde çok değerli ilim adamı, müderris, muhaddis yetiştiren birer ilim menbaı iken artık bu özelliğini kaybetmiş olması gelmektedir. Çünkü mektep ve medreselerdeki eğitim hala yüzyıllar öncesinin eğitim programıdır, yenilik/değişiklik namına bir şey yapılmamıştır. Her ne kadar dinî eğitim verildiği savunulsa da tespit ettiğimiz yazıların sahiplerinin vurguladığına göre okutulan derslerin veya kitapların İslamiyet'le de ilgisi yoktur. Yaklaşık otuz yıl boyunca eğitim alan kişilerin medreseden mezun olduğundaki bilgisi yok denecek kadar azdır. Bu kötü durumdan kurtulmanın çaresiyse ancak usul-i cedit tarzı eğitime geçmektir. Buhara ve Semerkant'ı eskiden olduğu gibi birer ilim menbaı haline getirebilecek bu değişim ne yazık ki usul-i kadîm taraftarlarınca engellenmiş, çeşitli olaylar yaşanmış, Şii'lerle Sünniler arasında çıkan mezhep kavgalarında pek çok medrese talebesi hayatını kaybetmiştir. Yazılardan vardığımız önemli bir sonuç da usûl-i kadîmcilerin karşı çıkışının genelde kendi çıkarlarına uygun görmemelerinden kaynaklanmış olmasıdır. Ulusun içinde bulunduğu durumdan kurtulmanın önemli bir çaresi olan eğitimdeki reformlar, onların çıkarlarına dokunduğu için büyük bir direnişle karşılaşmıştır. Ancak bu direniş fayda vermemiş ve nihayetinde usûl-i cedit mekteplerin sayısında artış yaşanırken medrese öğrencilerinin talepleri doğrultusunda medreselerin eğitim programında da değişikliklere gidilmesi kabul edilmiştir. Bazı yazılardan öğrendiğimiz kadarıyla medrese yaptırmak isteyen hamiyetli zenginlerin yeni usulde eğitim veren mektepler açtırmasının daha iyi olacağı görüşü kabul edilir olmuştur.

Kaynakça

-İmzasız, 15 Teşrinievvel 1325/28 Ekim 1909, "Âlem-i İslam: Sırâtülmüstakîm", *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 60, s. 127.

-İmzasız, 4 Şubat 1325/17 Şubat 1910, "Buhara vaka-i elimesi", *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 76, s. 382-384.

-İmzasız, 24 Kanunievvel 1325/6 Ocak 1910, "Elvâh-ı intibah: Rusya'da mekâtib-i iptidaiyyede lisan-ı umumi", *Sırâtülmüstakîm*, C. 3, S. 70, s. 284.

-İmzasız, 19 Eylül 1326/6 Ekim 1910, "Şuûn: Türkistan", *Sırâtülmüstakîm*, C.5, S. 110, s. 86.

-İmzasız, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, "Şuûn: Buhara- Medreselerin ıslahı hakkında Emir'in fermanı", *Sırâtülmüstakîm*, C. 6, S. 131, s. 16.

-İmzasız, 13 Eylül 1328/13 Mart 1913, "Şuûn: Buhara", *Sebîlürreşâd*, C. 9, S. 212, s. 80.

-İmzasız, 28 Şubat 1328/13 Mart 1913, "Şuûn: Buhara", *Sebîlürreşâd*, C. 10, S. 235, s. 16.

⁴⁴ İmzasız, 28 Şubat 1328/13 Mart 1913, "Şuûn: Buhara", *Sebîlürreşâd*, C. 10, S. 235, s. 16.

⁴⁵ İmzasız, 13 Eylül 1328/13 Mart 1913, "Şuûn: Buhara", *Sebîlürreşâd*, C. 9, S. 212, s. 80.

- **, 17 Kanunievvel 1325/30 Aralık 1909, “Buhara’dan mektup”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 69, s. 266-267.
- **, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, “Buhara Ahvali”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 101, s. 391.
- Abdürreşid İbrahim, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, “Âlem-i İslam: Ahvâl-i âlem-i İslam hakkında”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 84, s. 104-109.
- Akçuraoğlu Yusuf Bey, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, “Rusya’da sakin Türklerin hayat-ı medeniye-fikriye ve siyasiyelerine dair”, *Sırâtümüstakîm*, C.2, S. 39, s. 202-204.
- Kanlıdere, A. (2013), “Sırât-ı Müstakîm dergisinin Buhara uyanışı üzerindeki etkileri”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı*, s. 551-564.
- Kazanlı Ayaz, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909, “Âlem-i İslam: Rusya Müslümanları”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 53, s. 15.
- M. S. Buharî, 26 Teşrinisani 1325/9 Aralık 1909, “Buhara’da şeriat namına irtikap olunan cinayât”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 66, s. 222-223.
- Muhammed Ferid Vecdi (Çev. Mehmet Akif), 23 Temmuz 1325/5 Ağustos 1909, “Hadîka-yı fikriyye”, *Sırâtümüstakîm*, C.2, S. 48, s. 352.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 21 Kanunısani 1325/3 Şubat 1910, “Buhara’da Sünniler, Şiiler”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 74, s. 351-352.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, “Buhara’ya Dair”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 91, s. 228-230.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 27 Mayıs 1326/9 Haziran 1910, “İttihâd-ı İslam ne vakit olacak?”, *Sırâtümüstakîm*, C. 4, S. 92, s. 248-250.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 18 Teşrinisani 1326/1 Aralık 1910, “Buhara’da intibah”, *Sırâtümüstakîm*, C. 5, S. 117, s. 210-211.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 23 Kanunievvel 1326/7 Ocak 1911, “Buhara’da tekrar mektep kavgası”, *Sırâtümüstakîm*, C. 5, S. 122, s. 297-299.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 13 Kanunısani 1326/26 Ocak 1911, “Buhara ahvâline dair”, *Sırâtümüstakîm*, C. 5, S. 125, s. 346-347.
- Nur Ali-zade Gıyasettin Hüsnü, 20 Kanunısani 1326/2 Şubat 1911, “Âlem-i İslam’ın karn-ı mesudu Buharîlerin devr-i cedidi”, *Sırâtümüstakîm*, C. 5, S. 126, s. 363-364.
- Sibiryalı Alimcan el-İdrisî, 8 Teşrinievvel 1325/21 Ekim 1909, “Buhara’da tahsil”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 59, s. 111-112.
- Troytskili Ahmet Tacettin, 12 Teşrinisani 1325/25 Kasım 1909, “Âlem-i İslam: Zavallı Buhara!..”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 64, s. 187-190.
- Troytskili Ahmet Tacettin, 19 Teşrinisani 1325/2 Aralık 1909, “Âlem-i İslam: Rus Maarif Nezaretinin beyanatı münasebetiyle Talim-i umumiye dair”, *Sırâtümüstakîm*, C. 3, S. 65, s. 205-207.